

Bogdan Walczak

PWSZ im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

WYZNANIOWE KONTEKSTY
POCZĄTKÓW PIŚMIENNICTWA I LEKSYKOLOGRAFII
NARODÓW BAŁTYCKICH NA TLE SYTUACJI JĘZYKOWEJ
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Wprawdzie tytuł tego szkicu wykracza, literalnie rzecz biorąc, poza zakres tematyczno-problemowy konferencji o chrześcijańskim dziedzictwie duchowym narodów słowiańskich, jednak sędzę, że jego obecność w programie konferencji można uzasadnić dwiema okolicznościami. Pierwszą z nich jest miejsce naszego spotkania: Supraśl do unii lubelskiej, a więc do roku 1569, leżał w Wielkim Księstwie Litewskim, a drugą – to, że Wielkie Księstwo Litewskie, które odegrało wielką rolę polityczną, kulturową, wyznaniową i językową w dziejach ludów wschodniosłowiańskich, zrodziło się na ziemi bałtyckiej i miało najniewątpliwiej początki bałtyckie. Choć więc później (o czym niżej) języki bałtyckie nie odegrały większej roli w całokształcie kultury Wielkiego Księstwa, dla pełności obrazu zupełnie ich w tym kontekście nie można pominąć.

Dla porządku myślowego wypadnie przypomnieć, że bałtycka grupa językowa, najbliższa słowiańskiej w obrębie rodziny indoeuropejskiej, obejmuje żywe do czasów współczesnych języki litewski i łotewski oraz wymarły na początku XVIII wieku język pruski i wcześniej – w średniowieczu lub w wieku XVI – języki czy dialekty (etnolekty, by użyć terminu pozwalającego na uniknięcie dylematu: język czy dialekt? – zob. na ten

temat A.F. Majewicz¹, B. Walczak²) jaćwieski, kurski, seloński i zemgalski (zob. W. Smoczyński³).

Jak wiadomo, już w pierwszym tysiącleciu przed Chrystusem indo-europejskie plemiona bałtyckie (m.in. przodkowie późniejszych Litwinów, mieszkańców Auksztoty ‘górnjej Litwy’ i Żmudzi ‘dolnej Litwy’) zasiedliły terytorium dzisiejszej Republiki Litewskiej (sięgając prawdopodobnie nieco dalej niż dziś na południe, a zwłaszcza na zachód – warto przypomnieć, że mniej więcej do pierwszej wojny światowej językowo litewskie były wschodnie krańce Prus Wschodnich, czyli dawnych Prus Książęcych (tzw. Litwa pruska), a dziś jeszcze liczne enklawy litewskie rozsiane są na terytorium zachodniej Białorusi). Prawdopodobnie od IX wieku zaczęły się na tym obszarze kształtować państewka plemienne, które w pierwszej połowie XIII wieku zjednoczył książę Mendog (w użyciu jest też, a raczej była (tak na przykład w tytule dramatu Juliusza Słowackiego) forma imienia *Mindowe* – po litewsku imię to brzmiało *Mindaugas*). Mendog, używając już tytułu wielkiego księcia litewskiego, przyłączył do swojego państwa (rozpoczynając tym samym podbój ziem ruskich) tzw. Ruś Czarną (tzn. okolice Grodna, Nowogródka i Słonimia), a za swoją stolicę obrał Nowogródek. W wyniku wymuszonego okolicznościami przymierza z Krzyżakami przyjął chrześcijaństwo i od papieża Innocentego IV otrzymał koronę królewską (1235). Później jednak z Krzyżakami zerwał i chrześcijaństwo porzucił. Zginął w roku 1263 w wyniku spisku książąt dzielnicowych, którzy nie mogli się pogodzić z jego zwierzchnictwem.

Mendog to pierwsza wybitna i w pełni już historyczna postać litewskiego władcy. Jednak twórcą potęgi Wielkiego Księstwa Litewskiego i założycielem panującej w nim do śmierci Witolda dynastii (a jeśli Jagiellonów, przecież całkiem zasadnie, uznaje się za odrośl Giedyminowiców, do śmierci Zygmunta Augusta w roku 1572) był Giedymin (1316–1341). Za jego panowania (i już

¹ A.F. Majewicz, *Języki świata i ich klasyfikowanie*, Warszawa 1989; tegoż, *Języki wymierające i zagrożone – stan i perspektywy*, [w:] W. Maciejewski, *Świat języków [Wielka encyklopedia geografii świata, t. XIV]*, Poznań 1999, s. 95–110

² B. Walczak, *Język czy dialekt – problem lingwistyczny?*, [w:] G. Kubiński, M. Mikołajczak (red.), *Korowód idei i metod. Prace na jubileusz Profesora Czesława P. Dutki i zakładu Teorii Literatury*, Zielona Góra 2006, s. 23–32; tegoż, *Status etnolektu (problem „język czy dialekt”?) w polskiej literaturze językoznawczej*, [w:] E. Skorupska-Raczyńska, J. Rychter (red.), *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 115–124.

³ W. Smoczyński, *Języki bałtyckie*, [w:] L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. II, Warszawa 1988, s. 817–905.

wcześniej, za rządów jego poprzednika Witenesa (1295–1316)) nastąpił dalszy rozrost terytorialny państwa. Witenes i Giedymin przyłączyli do Wielkiego Księstwa Litewskiego Podlasie (z Drohiczynem, Kobryniem i Brześciem), Polecie (z Pińskiem, Turowem, Słuckiem i Bobrujskiem), Mińszczyznę i rozpoczęli podbój Ziemi Połockiej i Witebskiej.

Za Olgierda (1345–1377), a właściwie za Olgierda i Kiejstuta (bowiem po śmierci Giedymina ukształtował się na Litwie system swoistego duumwiratu: pierwszymi duumwirami (współrządcami) byli właśnie synowie Giedymina Olgierd i Kiejstut, książę trocki; Kiejstut sprawował zwierzchnią władzę na Litwie etnicznej i był odpowiedzialny za obronę granicy z państwem krzyżackim, natomiast Olgierd prowadził wschodnią politykę państwa), miał miejsce największy rozrost terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego: Olgierd przyłączył do niego dalsze księstwa ruskie, które osłabione w wyniku rozbięcia dzielnicowego i najazdu Tatarów, nie były w stanie się oprzeć ekspansji terytorialnej Litwy – Wołyń, Ukrainę (tzn. Ziemię Kijowską i później z niej wydzieloną Czernichowską), wschodnią część Podola z Braclawiem (tzw. Podole Litewskie, w opozycji do koronnego, z Kamieńcem Podolskim), Księstwo Mścisławskie i Siewierskie. Oznaczało to prawie dwukrotne powiększenie terytorium państwa, a Olgierdowi zapewniło pozycję jednego z najpotężniejszych władców ówczesnej Europy Wschodniej.

Po krótkotrwałych (po śmierci Olgierda) współrządach Kiejstuta i Jagiełły (syna Olgierda) w wyniku bardzo złożonych, ale dość powszechnie znanych wydarzeń i okoliczności historycznych, ukształtował się duumwirat Jagiełły (jako króla Polski i najwyższego księcia Litwy) oraz jego stryjecznego brata Witolda (wielkiego księcia litewskiego, któremu mimo usilnych zabiegów nie udało się – do śmierci w 1430 roku – uzyskać korony królewskiej) ostatecznie się ustaliły granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, które na skutek nominalnego włączenia tzw. Dzikich Pól (czyli bezludnych stepów między dolnym Dniestrem i dolnym Dnieprem) i zdobyciu Oczakowa sięgnęło na południu do Morza Czarnego, a na wschodzie powiększyło się o Ziemię Smoleńską (ze Smoleńskiem i Wiaźmą), Psków i Księstwo Wierchowskie. Wschodnia granica Wielkiego Księstwa Litewskiego przebiegała więc sto kilkadziesiąt kilometrów na zachód od Moskwy (zob. J. Ochmański⁴; G. Lemanaitė, P. Bukowiec⁵).

⁴ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982.

⁵ G. Lemanaitė, P. Bukowiec (red.), *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Kraków 1998.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że przed ekspansją litewską na ziemię ruską język litewski był jedynym językiem obsługującym w Wielkim Księstwie Litewskim wszystkie dziedziny życia publicznego i prywatnego (dodajmy, że podobna była sytuacja i status języka pruskiego w Prusach, tzn. w powstałych tam jakichś plemiennych organizacjach państwowych, o których wiemy, niestety, bardzo mało – jednak już po podboju Prus przez Krzyżaków (co miało miejsce w XIII wieku) w ich państwie językiem obsługującym wszystkie dziedziny życia publicznego stał się niemiecki; natomiast na obszarze dzisiejszej Republiki Łotewskiej prawdopodobnie w ogóle nie doszło do powstania jakichkolwiek załóżek lokalnych organizmów politycznych – ziemi zamieszkałe przez plemiona łotewskie (Kurów, Selonów, Zemgalów, Letgalów) zostały już w XII wieku pod względem politycznym opanowane przez Duńczyków i Niemców, a na początku XIII wieku powstał tu niemiecki zakon rycerski Kawalerów Mieczowych). Wyłączność litewskiego w Wielkim Księstwie nie trwała jednak długo. W miarę jak państwo rozrastało się na ziemiach ruskich, w jego obrębie znalazła się rosnąca z każdym dziesięcioleciem językowa społeczność – w końcu większość, z czasem przygniatająca – ruska. Litwa, pierwotnie organizm państwowy pod względem etnicznym i językowym homogenicznie bałtycki, w wyniku wzmiankowanych wyżej podbojów zapoczątkowanych już przez Mendoga, a kontynuowanych przez Witenesa, Giedymina, Olgerda i Witolda, stała się państwem i pod względem terytorialnym (ziemie etnicznie litewskie stanowiły w nim mniej niż 10%), i pod względem ludnościowym w przeważającej mierze ruskim. Wcielenie rozległych ziem zachodniej i południowej Rusi, dziedziczących wielką spuściznę kulturalną Rusi Kijowskiej, uruchomiło proces kulturowy i w pewnym stopniu też językowej rutenizacji panującej dynastii i elity politycznej Wielkiego Księstwa. Najprościej rzecz ujmując: zdobywcy – Litwini zaczęli – z czasem coraz wyraźniej – ulegać wpływom wyższej kultury podbijanych Rusinów. Na wielką skalę proces ten się zaznaczył w latach panowania Olgerda (i Kiejstuta jako współrządcy). Ukształtowana wówczas ostatecznie kancelaria wielkksiążęca posługiwała się językiem ruskim (funkcjonalnie w odmianie kancelaryjnej, a ze względu na genezę terytorialną najwłaściwiej określanym jako starobiałoruski, ze znaczną przymieszką elementów cerkiewnoruskich, a później też polskich), który *eo ipso* stał się oficjalnym językiem państwowym Wielkiego Księstwa.

Pozostał nim także po unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim w Krewie w roku 1385 (unia krewska zapoczątkowała proces

powolnego i samorzutnego zrastania się obu organizmów państwowych, uwieńczony w roku 1569 unią lubelską i powstaniem Rzeczypospolitej Obojga Narodów). Wynikiem związku z Polską był kilkuwiekowy proces polonizacji. Górne warstwy społeczeństwa ruskiego Wielkiego Księstwa – i wcześniej już zrutenizowane górne warstwy litewskie – zaczęły się polszczyć już w XV wieku. Można przyjąć (są ku temu solidne podstawy filologiczne), że w drugiej połowie XVII stulecia pierwszym językiem ruskiej (a także pierwotnie litewskiej, jak na przykład Radziwiłłowie) z pochodzenia magnaterii i bogatej oraz średniej (a miejscami nawet i uboższej) szlachty Wielkiego Księstwa był już język polski. Ten stan rzeczy doprowadził w ostatnich latach stulecia (1697) do zmiany języka państwowego: w ramach tzw. koekwacji praw (czyli usuwania, a w praktyce raczej ograniczania różnic prawnych między Litwą a Koroną) w czasie bezkrólewia po śmierci Jana III, na mocy suwerennie podjętych ustaw sejmikowych została nim, jak w Koronie (tu już od roku 1543), polszczyzna (z pomocniczą już wówczas łaciną) – jako wynik samorzutnego procesu polonizacji językowej klasy politycznej – magnaterii i szlachty – Wielkiego Księstwa (zob. A. Martel⁶, M.B. Topolska⁷, B. Walczak⁸). Ruski pozostał językiem niższych warstw społecznych i drugim językiem elit (trzecim stała się łacina), służącym do porozumiewania się wewnątrz społeczności genetycznie ruskiej i zrutenizowanej. Ulegał też coraz silniejszemu wpływowi polszczyzny, czego skutkiem jest obecność około tysiąca polonizmów leksykalnych w dzisiejszym języku białoruskim (zob. H. Kühne⁹) i takiej samej ich liczby w dzisiejszym języku ukraińskim (zob. R. Richardt¹⁰) (oczywiście także polszczyzna używana w Wielkim Księstwie Litewskim i południowo-wschodnich, ruskich województwach

⁶ A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche 1569–1667*, Lille 1938.

⁷ M.B. Topolska, *Z dziejów kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XVIII w.*, [w:] G. Błaszczak, A. Kijas (red.), *Studia ofiarowane prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Poznań 1994, s. 174–185; tejsze, *Osobliwości procesu społeczno-kulturalnego w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, [w:] G. Lemanaitė, P. Bukowiec (red.), *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Kraków 1998, s. 37–44.

⁸ B. Walczak, *Przejawy integracji językowej w obrębie klasy politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] M. Korytkowska, H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Siatkowski (red.), *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 12, *Językoznawstwo*, Warszawa 2012, s. 195–202.

⁹ H. Kühne, *Polnische Lehnwörter im Weissrussischen*, Berlin 1960.

¹⁰ R. Richardt, *Polnische Lehnwörter im Ukrainischen*, Berlin 1957.

koronnych ulegała wpływom ruskiego podłoża językowego – zob. na ten temat B. Walczak¹¹).

Język litewski, spychany na drugi plan przez ruski już od czasów Olgierda, Jagiełły i Witolda, był w dobie Rzeczypospolitej używany już tylko przez ludność chłopską Litwy etnicznej (dodajmy, że podobny los spotkał także inne języki bałtyckie: łotewski w Inflantach i pruski w Prusach Książęcych; jaćwieski, używany w średniowieczu na północnym Podlasiu, wymarł już w XIV wieku). Po chrystianizacji ludów bałtyckich ich rdzennymi językami zainteresował się w pewnej mierze Kościół za względu na konieczność prowadzenia zrozumiałej dla ludu katechizacji. Skutkowało to drukowanymi w języku pruskim w XVI wieku w Królewcu katechizmami luteranскими (przypomnijmy, że w Prusach Książęcych luteranizm był od ich powstania oficjalnym wyznaniem państwowym), również w Królewcu w 1547 roku wyszedł litewski luteranський katechizm Marcina Maźwida (jak już wspomnieliśmy wyżej, wschodnie krańce Prus Książęcych zamieszkałe były przez ludność językowo litewską), natomiast katolicki katechizm Mikołaja Daukszy wyszedł w Wilnie w 1595 roku (tamże w 1599 ukazał się autorstwa Daukszy litewski przekład *Postylli* Jakuba Wujka). Z kręgów kościelnych wyszedł również trójjęzyczny słownik polsko-łacińsko-litewski jezuita Konstantego Szyrwida (Wilno 1629). W sumie w Rzeczypospolitej ukazało się ponad trzydzieści druków litewskich, wyłącznie o charakterze religijnym. Nie doszło do wydania pełnego litewskiego przekładu Biblii (luteranський przekład Bretkuna pozostał w rękopisie, kalwiński Chylińskiego tylko w części został wydrukowany w Londynie w 1662 roku, katolicy w ogóle się nie zdobyli na przekład Biblii).

W Wilnie wychodziły także druki łotewskie, przeznaczone dla ludności łotewskiej w Inflantach z myślą o jej rekatolizacji (Inflanty były od reformacji luteranские; warto tu może przypomnieć, że większa część Inflant (tzn. obszaru dzisiejszej Łotwy i Estonii) ze stołeczną Rygą pozostawała swoistym kondominium polsko-litewskim tylko czterdzieści lat (1581–1621), później przy Rzeczypospolitej pozostała tylko południowo-wschodnia część Inflant z Dyneburgiem i Rzeżycą (tzw. Inflanty Polskie) oraz Kurlandia jako lenno (już od roku 1561): przekład Nowego Testamentu Jerzego Elgera w 1640 roku i jego słownik polsko-łacińsko-łotewski w 1683, dwie krótkie gramatyki języka

¹¹ B. Walczak, *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, [w:] B. Bakuła (red.), *Polska–Ukraina: partnerstwo kultur*, Poznań 2003, s. 19–31.

łotewskiego w pierwszej połowie XVIII wieku; w rękopisie pozostał obszerny słownik polsko-łotewski jezuita Jana Karigera. Mimo tych prób żaden z języków bałtyckich w Rzeczypospolitej nie zdołał zyskać korzystniejszej pozycji społecznej i szerszych funkcji niż funkcja – w bardzo zresztą ograniczonym zakresie – pomocniczego języka kościelnego (zob. S.F. Kolbuszewski¹²; A. Vaitiekūnienė, V. Areška¹³; S.F. Kolbuszewski, J. Kolbuszewski¹⁴; J. Reczek¹⁵; W. Gruszczyński¹⁶; B. Walczak¹⁷).

Jak wiadomo, zarówno litewski, jak i łotewski (innych języków i dialektów bałtyckich nie było już podówczas wśród etnolektów żywych) stał się językiem inteligencji i rozwinął odmianę literacką na fali litewskiego i łotewskiego odrodzenia narodowego, co jednak stało się dopiero pod koniec XIX wieku, pod panowaniem rosyjskim, długo po upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Bogdan Walczak

The Jacob of Paradies University

SUMMARY

Confessional contexts of the beginnings of the Baltic nations literature and lexicography on the background of language situation in the Grand Duchy of Lithuania

The aim of this study is to present a complex history of mutual influences of the Lithuanian, Ruthenian and Polish languages in the Grand Duchy of Lithuania.

¹² S.F. Kolbuszewski, *Jana Karigera „Słownik polsko-łotewski” na tle leksykografii b. Inflant Polskich*, Poznań 1977.

¹³ A. Vaitiekūnienė, V. Areška, *Literatura litewska*, [w:] W. Floryan (red.), *Dzieje literatur europejskich*, cz. II, Warszawa 1983, s. 439–468.

¹⁴ S.F. Kolbuszewski, J. Kolbuszewski, *Literatura łotewska*, [w:] W. Floryan (red.), *Dzieje literatur europejskich*, cz. II, Warszawa 1983, s. 415–438.

¹⁵ J. Reczek, *Języki w dawnej Rzeczypospolitej*, „Język Polski” 1989, t. LXIX, s. 10–19.

¹⁶ W. Gruszczyński, *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa 2000.

¹⁷ B. Walczak, *Języki na pograniczu Wschód-Zachód w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa (red.), *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecte Litwy*, Bydgoszcz 2010, s. 109–115; tegoż, *Przejawy integracji językowej...*, dz. cyt.

Lithuanian language, which initially was the dominant language in here, as a result of the conquest of the Lithuanian dukes, with the passing of time started to undergo strong influences from the Ruthenian languages. From the 15th century, after the Union of Krewo, the process of polonization began in the lands of the Grand Duchy. This led to the fact that the Lithuanian language remained in use only among the lower social strata and only in the ethnic areas of Lithuania.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, literature, lexicography, Polish language, Ruthenian language.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, piśmiennictwo, leksykografia, język polski, język ruski.